

1.01
Prejeto 10. 5. 1999

UDK 329.73(497.1)"18/19"

Peter Vodopivec*

Velika gospodarska kriza 1873 in Slovenci**

IZVLEČEK

Autor ugotavlja, da gospodarska kriza leta 1873 podobno kot drugod v Avstriji (v tej zvezi se opira na ocene H. Rumplerja in H. Matisa) tudi na slovenskem ozemlju ni globlje in radikalneje posegla v gospodarsko-razvojne težnje. Rastoča kmečka zadolženost je bila le posredno povezana z zlomom dunajske borze, med načrtovanimi železniškimi povezavami pa je kriza preprečila le gradnjo dolenjske železnice. Kot je opozoril že J. Šorn, kriza leta 1873 tudi za razvoj industrije ni pomenila dramatičnejšega obrata. Je pa kot drugod v Avstriji okrepila nasprotnike gospodarskega liberalizma in obenem spodbudila moderne in s kapitalizmom pomirjene oblike gospodarskega mišljenja.

Ključne besede: kriza, gospodarstvo, liberalizem, kapitalizem, industrija

ABSTRACT

THE GREAT ECONOMIC CRISIS OF 1873 AND THE SLOVENES

The author, relying on the findings of H. Rumpler and H. Matis, concludes that the great economic crisis of 1873, as elsewhere in the Hapsburg Empire, did not deeply or radically affect the trends of economic development on the Slovenian territory. A growing indebtedness of the Slovenian farmer was only indirectly linked to the collapse of the Vienna Stock Exchange. Of all the planned railway constructions in Slovenia, the crisis only thwarted the construction of the Dolenjska line. As already pointed out by J. Šorn, the 1873 crisis spelled no tragedy for the development of the national industry, it did, however, strengthen the opponents of a liberal economy and, at the same, encouraged a modern economic mentality that favoured Capitalism.

Key words: crisis, economy, liberalism, capitalism, industry

* dr., redni univerzitetni profesor, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

** Članek je bil prvotno namenjen za zbornik *Gospodarske krize in Slovenci* (uredila Neven Borak in Žarko Lazarevič, izd. Inštitut za novejšo zgodovino - Zveza ekonomistov Slovenije, Ljubljana 1999), toda avtor je zamudil z oddajo rokopisa in ga zato objavlja na tem mestu.

Kot v svoji široko zasnovani ter bogati knjigi, ki je leta 1997 pod naslovom *Priložnost za Srednjo Evropo* izšla v zbirki ambicioznega, deset zvezkov obsega-jočega projekta avstrijske zgodovine (v uredništvu H. Wolframa jo izdaja dunajska založba Ueberreuter), opozarja eden najboljših poznavalcev avstrijskega 19. stoletja Helmut Rumpler, je velika gospodarska kriza leta 1873 v habsburški monarhiji sicer prekinila predhodno konjunktorno rast in za več kot dve desetletji upočasnila gospodarski razvoj, vendar pri tem ni globlje in radikalneje posegla v gospodarsko-razvojne težnje, saj ni vodila v gospodarski zlom, temveč h "koncentraciji in utrditvi novega industrijskega sistema".¹ Po Rumplerju se je zato treba vprašati, v kakšni meri je pri Avstro-Ogrski po letu 1873 sploh mogoče govoriti o "krizi rasti" in koliko ni pojem "velike depresije", ki naj bi sledila borznemu polomu, v njenem primeru zavajajoč in pretiran. Obseg krize leta 1873 naj bi namreč precenjevali že sodobniki. Podrobnejši kvantitativni kazalci razkrivajo, da je kriza res povzročila padec podjetniških dobičkov in obrestnih mer, ni pa povsem zaustavila industrijskega razvoja in je obseg proizvodnje le kratkoročno stagniral. Kriza in depresija, ki ji je sledila, sta poleg tega močnejše prizadeli industrijsko razvitejša središča zahodnega dela monarhije, manj pa njen vzhodni, šibkeje industrializirani del in njene obrobne pokrajine, kjer se je po krajšem obdobju stagnacije nadaljevalo postopno in počasno napredovanje.²

Na Dunaju in v zahodni polovici monarhije naj bi tako po Rumplerju krizni razvoj dosegel najnižjo točko tri leta po zlomu borze in financ - tj. leta 1876, nato pa naj bi - po gospodarski nagodbi z Ogrsko (1877), po dveh dobrih kmetijskih letinah in ob dejstvu, da padec tečajev delnic ni prizadel državnih vrednostnih papirjev, državni proračun pa je ostal v ravnovesju, že prišlo do prvega obrata. Dunajska vlada je s posojili, z regulacijo in zniževanjem davkov, z državnimi podporami, posojilnicami, raznimi obrtnimi fondii in zlasti z zaščitnimi carinskimi marami že v drugi polovici sedemdesetih let rešila precej tekstilnih, strojnih, metalurških in gradbenih podjetij ter ponovno "pognala" železniško gradnjo. Hkrati je z novimi bančnimi ustanovami utrdila bančni sistem in s postopno usmeritvijo valute k zlatemu standardu ter z njeno, s hitrimi nakupi zlata doseženo stabilizacijo, še preden se je avstrijsko gospodarstvo v celoti otreslo posledic borzno-finančnega zloma, zagotovila njeno trdnost.³

Rumplerjeva slika krize leta 1873 v habsburški monarhiji ni posebno nova, čeprav je mogoče nekoliko optimističnejša in svetlejša, kot jo poznamo iz dose-danjšega zgodovinskega avstrijskega zgodovinarja Herberta Matisa, na kate-rega se Rumpler med drugim obširno sklicuje, npr. meni, da je kriza v avstrijski polovici monarhije trajala več kot sedem let in dosegla najnižjo točko šele leta 1879.⁴ H. Matis in K. Bachinger tudi opozarjata, da je kriza različne industrijske

¹ Helmut Rumpler: *Eine Chance für Mitteleuropa, Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie, Österreichische Geschichte 1804-1914*, (Hg. von Herwig Wolfram), Ueberreuter-Wien 1997, str. 456 sl. Gl. tudi: Herbert Matis: *Österreichs Wirtschaft 1848-1913, Konjunkturelle Dynamik und gesellschaftlicher Wandel im Zeitalter Franz Josephs I.*, Duncker-Humboldt, Berlin 1972, str. 419.

² H. Rumpler, nav. d., str. 456, 466 sl.

³ Prav tam, str. 465-472. Eduard März und Karl Socher: *Währung und Banken in Cisleithanien, Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, Hg. von A. Wandruszka und P. Urbanitsch, Band I, Hg. von A. Brussati, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1973, str. 344-345.

⁴ H. Matis in K. Bachinger: *Österreichs industrielle Entwicklung, Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, cit. kot v op. 3, str. 131-132.

in obrtne panoge različno hitro in močno prizadela, saj so nekatera velika podjetja in proizvodne veje stagnirale že prej - pred letom 1873, nekatere tovarne in panoge, ki so imele naročila in kupce pa so kljub splošnemu upadu nadaljevale proizvodnjo še mesece po borznem polomu. Med proizvodnimi panogami, ki so že pred krizo doživele upočasnitev rasti, so bile predvsem razne veje tekstilne industrije, toda ob tem je mnogo tekstilnih, steklarskih, sladkornih in papirniških obratov, ki so proizvajali za široko porabo, še leta 1874 dosegali tudi razmeroma dobre proizvodne in prodajne rezultate. Podobno je ponekod še vse do konca leta 1873 rastla proizvodnja surovega železa, medtem ko je del strojne industrije (kot tovarne lokomotiv, ki so imele tuja naročila) še leta 1874 povečeval proizvodnjo in se šele, ko je bilo tujih naročil konec, znašel pred popolnim zastojem.⁵ Železarstvo je doživelo najhujši udarec z ustavitvijo gradnje železnic, pri čemer se je z ugasitvijo železarskih peči kriza razširila tudi na druge industrijske panoge, zlasti na kovinsko in strojno industrijo ter gradbena in transportna podjetja. Med prebivalstvom je bilo poleg manjših obrtnikov zato najbolj prizadeto industrijsko delavstvo, ki se je zaradi izgube dela znašlo v vrstah brezposelnih. Toda hkrati se je zaradi padca cen in z njimi življenskih stroškov - v primerjavi s prejšnjimi leti kljub krizi - (vsaj nekoliko) izboljšal položaj delavcev, ki so ohranili zaposlitev, saj se je z zniževanjem cen povečevala realna vrednost njihovih mezd.⁶

Protislovne posledice krize naj bi prihajale do izraza tudi na finančnem trgu ter na tržišču kapitala in vrednostnih papirjev. Cene so namreč padale hitreje in vztrajneje, kot se je zmanjševala proizvodnja, za "veliko depresijo" značilno upadanje blagovnega indeksa cen pa je spremljalo dolgoročno negativno gibanje obrestovanja kapitala in dohodkov akcijskih družb. "Veliko depresijo" naj bi tako označevali predvsem pritisk cen, zmanjšana rentabilnost kapitala in vse težji položaj podjetnikov, ki so v kapitalu skrajno nenaklonjeni klimi potrebovali vedno več "domiselnosti, ustvarjalne energije in navora" za doseg ugodnih rezultatov.⁷ Vendar je bila gospodarska kriza v zahodnem delu monarhije v začetku osemdesetih let tudi po Matisu in Bachingerju že premagana in avstrijska industrijska struktura do tiste mere utrjena, da lahko govorimo o novi "stopnji industrijskega razvoja". Za to naj bi bilo značilno uvajanje nove in modernejše tehnologije ter proizvodnih postopkov (zlasti v železarstvu in kemijski industriji - proizvodnja surovega železa je leta 1881 prvič od časa krize preseгла raven iz leta 1873), med značilnostmi avstrijskega gospodarstva v naslednjih desetletjih pa naj bi bili še koncentracija proizvodnje in prodaje, zgoščanje infrastrukture, diferenciacija regionalnih industrijskih središč in rast zaposlenih v industrijskih dejavnostih. V Avstro-Ogrski so se od začetka osemdesetih let tako nadaljevali procesi industrijske modernizacije, koncentracije in rasti, kot so potekali v drugih, zahodnih državah, pri čemer pa je bil razvoj v monarhiji še naprej počasnejši kot v najrazvitejših delih zahodne Evrope in ni - kot je znano - nikoli dosegel razsežnosti in razmerij kot v nemškem cesarstvu (na kar naj bi med drugim kazalo povečevanje delniškega kapitala. V Nemčiji se je ta v letih 1886-91 pomnožil za 18,3% - v letih 1891-6 celo za 19%, medtem ko je bila v avstrijski polovici monarhije rast le od 7 do 15,6%).⁸

⁵ Prav tam, str. 127-130.

⁶ Prav tam, str. 130.

⁷ Prav tam.

⁸ Prav tam, str. 131.

Podrobnejših analiz o tem, kakšne so bile posledice krize leta 1873 za gospodarsko stanje in razvoj v deželah s slovenskim prebivalstvom, še nimamo. V slovenskih zgodovinsko pregledih se kriza sicer omenja, vendar brez določnejših podatkov ali konkretiziranih - kvantitativno ovrednotenih opozoril na njene učinke na posamezne gospodarske panoge.⁹ Po B. Grafenauerju je bil s krizo leta 1873 in njenimi posledicami tesno povezan "skok vknjiženega (kmečkega) dolga", saj je dejstvo, da so se cene neagrarnim izdelkom dvigale hitreje kot agrarnim, posebej prizadelo kmečko prebivalstvo.¹⁰ Po mnenju S. Grande je borzni polom usodno zavrnil željo "nekaterih (premožnejših) Slovencev", da bi se "vključili v gospodarski razcvet", njegove posledice za gospodarstvo na slovenskih tleh pa so bile hujše, "kot smo si pripravljene priznati". Kriza naj bi namreč "vsaj za dvajset let" odložila gradnjo železniških prog (zlasti dolenjske železnice) in "onemogočila pravočasno modernizacijo veleposesti".¹¹ O negativnih posledicah krize na gradnjo in poslovanje železnic na slovenskem ozemlju piše tudi I. Mohorič. Vlada je leta 1876, potem ko ni dobila ustreznih podpore v državnem zboru, iz svojega železniškega programa poleg dolenjske železnice črtala še progo Dravograd - Celje, hkrati pa leta 1879 zaradi prezadolženosti podržavila Rudolfovo železnico in z njo gorenjsko progo Ljubljana - Trbiž.¹² Sicer pa se v literaturi med pomembnejšimi "žrtvami" krize poleg kmečkega prebivalstva in železnic omenjata predvsem še Štajerska eskomptna banka, ki je morala zaradi insolventnosti zapreti svoji podružnici v Ljubljani in Celovcu, in Zavarovalna banka Slovenija, ki je začela z delom dobrega pol leta pred dunajskim borznim polomom in leto po njem zašla v plačilne težave, iz katerih se ni več izkopal.¹³

Podatki o vplivu krize leta 1873 na gospodarstvo in gospodarsko življenje na slovenskih tleh so torej skromni, opozorila na njene negativne posledice za posamezne gospodarske panoge, ustanove in gospodarski razvoj pa ne vedno prepričljiva. Rastoča zadolženost slovenskega kmeta in podeželja je bila pač le delno in posredno povezana z zlomom dunajske borze in z njej sledečo industrijsko ter gospodarsko depresijo, saj je bil padec cen kmetijskih pridelkov - kot vsesplošen avstrijski in evropski pojav - v prvi vrsti rezultat naglo se povečujoče ponudbe hrane, ta pa posledica modernizacije kmetijske proizvodnje ter posodobitve prometa in znižanja transportnih stroškov, s katerima so evropsko tržišče preplavili ceneni prehranbeni izdelki kmetijsko uspešnejših in prekmorskih dežel. Stisko slovenskega kmeta, ki jo je med drugimi slikovito opisal Ivan Prijatelj v svojem

⁹ Ivan Mohorič namenja npr. v knjigi *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1969, str. 233-238 posledicam krize leta 1873 v železarstvu posebni poglavji, vendar iz podatkov ni prav nič razvidno, da bi bila kriza vzrok za večje proizvodne težave ali odpušcanje delavcev.

¹⁰ *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev*, Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek - Agrarno gospodarstvo, Slovenska akademija znanosti - DZS, Ljubljana 1970, str. 635.

¹¹ Stane Granda: *Viri akumulacije kapitala na Slovenskem v 19. stoletju*. Prispevki za novejšo zgodovino 1994, št. 1, (Podjetništvo na Slovenskem), str. 20-22; isti, *Poskus organiziranja slovenskega zavarovalništva v Ljubljani v drugi polovici 19. stoletja*. Zgodovina Ljubljane, Prispevki za monografijo, Ljubljana 1984, str. 241, 243.

¹² I. Mohorič: *Zgodovina železnic na Slovenskem*. Ljubljana 1968, str. 130-32, 136-39.

¹³ Wiliam H. Hubbard: *Auf dem Weg zur Grossstadt, Eine Sozialgeschichte der Stadt Graz 1850-1914*, Sozial und wirtschafts-historische Studien, Verlag für Geschichte und Politik Wien 1984, str. 67-70. S. Granda: *Poskus organiziranja slovenskega zavarovalništva v Ljubljani*, Zgodovina Ljubljane, str. 241-44.

Kersniku in njegovi dobi,¹⁴ so pri tem povečevale hipoteke iz preteklosti: prepočasna modernizacija, skoraj nikakršna akumulacija prihrankov iz razmeroma ugodne prve polovice petdesetih let¹⁵ ter izguba dohodka iz neagrarnih dejavnosti zaradi propadanja kmečke obrti in prevoznitva. Prav v času pred zlomom dunajske borze in v letih po "veliki depresiji" pa so kmetovalce nato pestile še razne druge nesreče - kot elementarne katastrofe (v šestdesetih letih živinska kuga, v osemdesetih letih trtna uš). Kriza leta 1873 in gospodarski upad, ki ji je sledil, sta potemtakem kmetov težavni in negotovi položaj poslabšala, treba pa bi bilo še natančneje ugotoviti, v kakšni meri sta dejansko prispevala k povečanju kmečke zadolženosti ali spodbudila skokovitejši dvig kmečkih dolgov.

Podobna vprašanja odpirajo tudi ugotovitve o krizi leta 1873 kot krivcu za skoraj dvajsetletni zastoj železniške gradnje na slovenskem ozemlju. Znano je namreč, da vlada že pred krizo, ko je sredi šesetdesetih let pripravljala program gradnje železnic v monarhiji, v svoj načrt železniškega omrežja ni vključila predlogov za gradnjo železnic na slovenskih tleh, ki so jih posredovali kranjska trgovska zbornica in njeni slovenski kot nemški odborniki, nikakršnega zanimanja in volje za širitev svoje železniške mreže v zaledju Trsta pa ni kazala tudi Družba južne železnice.¹⁶ Trgovinsko ministrstvo je koncesijo za gradnjo gorenjske železnice podelilo naknadno, šele februarja leta 1867, ko jo je vlada porabila za podkupnino slovenskim poslancem pri glasovanju o dualizmu. Med predlaganimi in načrtovanimi železnicami na slovenskem ozemlju je kriza tako po vsej verjetnosti res preprečila le gradnjo dolenjske proge, saj si je različne možne trase leta 1872 že ogledala državna tehnično-vojaška komisija, koncesija pa nato ni bila podeljena zaradi dogodkov maja leta 1873 in njihovih posledic. Vendar vlada za gradnjo železnic, ki bi tesneje povezale dežele v tržaškem zaledju in z njimi slovensko ozemlje, v začetku sedemdesetih let tudi drugače ni imela posebnih načrtov. Zato so v Ljubljani leta 1872 pripravili t.i. "Projekt ilirskih centralnih železnic", ki je povzel dotedanje slovenske železniške in prometne zamisli ter predloge kranjske trgovske in obrtne zbornice in dejansko predstavljal (prvo) ambiciozno vizijo prometne povezave vsega slovenskega prostora. Za odgovor na vprašanje, kako so na Dunaju presojali "ilirski načrt", ni podatkov,¹⁷ podobno kakor ni mogoče reči ničesar o tem, kako bi tekla gradnja železnic na slovenskim tleh, če bi borzni polom leta 1873 ne prekinil avstrijskih železniških načrtov. Vladna in parlamentarna podpora gradnji "druge železniške zveze s Trstom" iz Trbiža čez Predil v Gorico (in od tam v Trst), torej ob robu slovenskega ozemlja, o kateri so v odboru dunajskega državnega zbora sklepali prav v letih 1872/3, pa kaže, da vlada za gospodarske argumente, ki so prihajali iz neposrednega tržaškega zaledja, ni imela posluha in je možne železniške trase od severa proti morju presojala predvsem z vidika cene oz. stroškov gradnje ter njihovih tranzitnih nalog, (tj. zagotovitve kar najhitrejše povezave med

¹⁴ Ivan Prijatelj: Janko Kersnik, njega delo in doba, Sešitek II. in III., L. Schwentner - v Ljubljani 1914, str. 80-96.

¹⁵ O tem obširneje: Ivan Prijatelj: Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848-1895, Prva knjiga, Ljubljana 1955, str. 94-100.

¹⁶ I. Mohorič: Zgodovina železnic na Slovenskem, str. 94.

¹⁷ Prav tam, str. 98-101. Kopijo načrta sem sam iskal v arhivu trgovskega oz. prometnega/železniškega arhiva na Dunaju, vendar je nisem našel.

industrijsko razvitejšimi avstrijskimi deželami in Trstom), ne pa z vidika gospodarskih in prometnih interesov dežel, prek katerih bi železnice tekle.¹⁸

Vse to seveda ne pomeni, da kriza za gospodarstvo na slovenskem ozemlju ni imela škodljivih posledic in ni negativno vplivala na nadaljnji slovenski družbeno-gospodarski razvoj. Podobno kot drugod je dunajski zlom res tudi v deželah s slovenskim prebivalstvom zavrl šele pojavljajočo se "podjetniško vnemo" in (dodatno) preplašil maloštevilne premožnejše, da se niso spustili v denarna tveganja. Hkrati je z neuspehom slovenskih bančnih prizadevanj in propadom banke Slovenije negativno vplival na akumulacijo slovenskega kapitala in nastajanje slovenskega bančništva, (pri čemer pa - kot je znano - tudi polom banke Slovenije ni bil le posledica krize, temveč zlasti megalomanske politike neizkušenega in nesposobnega bančnega vodstva).¹⁹ Toda že o tem, kako so bili prizadeti mala obrt in razna lokalna rokodelstva, malo vemo. Slika, ki jo o razvoju obrti v Ljubljani v sedemdesetih letih predstavlja Jasna Fischer, kaže na upad nekaterih obrtnih dejavnosti, ne pa na posebne (dolgoročne) pretrese in spremembe v obrtni proizvodnji.²⁰ Enako bi lahko rekli za štajerski Gradec (Graz), kjer so bile s krizo prizadete predvsem banke in železarska podjetja, obenem pa se je - po krizi in v času depresije - (začasno) povečalo število brezposelnih. Vendar se je tudi tu začelo gospodarsko - ter posebej obrtno stanje - že v začetku osemdesetih let popravljati, s čimer se je začel nov, relativno dinamični obrtno-industrijski razvoj.²¹ V splošnih potezah tako gospodarsko-razvojne težnje na slovenskih tleh - pred, med in po krizi leta 1873 - ne odstopajo bistveno od tega, kar o borznem polomu in njegovih posledicah za Avstrijo kot celoto ugotavljajo in pišejo v začetku naše razprave navedeni avstrijski avtorji. Kriza je tudi na Slovenskem povzročila nekajletno stagnacijo, nista pa ji sledila dolgotrajnejša gospodarska depresija in radikalnejše gospodarsko zatišje, ki bi odločneje preusmerila že utečene gospodarske težnje ali globlje zaznamovala trgovsko-proizvodne tokove in družbeno-gospodarsko strukturo.

Takšen sklep potrjujejo podatki o razvoju posameznih industrijskih panog in obratov. Kot je že pred časom pokazal Jože Šorn, namreč kriza leta 1873 tudi za industrijo na slovenskih tleh ni pomenila dramatičnejšega preobrata. Del industrijskih podjetij in vej se je zaradi nemodernega, tradicionalnega načina proizvodnje ali drugih vzrokov, med drugim tudi slabega in neracionalnega vodenja, že pred dunajskim borznim polomom znašel v težavah in je vedno težje prodajal svoje izdelke. To velja - ob manjših in manj pomembnih fužinah - zlasti za železarno v Dvoru na Dolenjskem, ki od štiridesetih let 19. stoletja ni doživela pomembnejše tehnične posodobitve in je že v šestdesetih vse težje iskala tržišče in kupce;²² to je mogoče ugotavljati za gorenjske železarske obrate, ki so bili od začetka sedemdesetih let v lasti Kranjske industrijske družbe in jih je pestilo pomanjkanje kakovostne rude, obenem pa so se "razlezli preko svojih zmogljivosti"

¹⁸ Glej I. Mohorič: Zgodovina železnic na Slovenskem, str. 139-142.

¹⁹ S. Granda: Poskus organiziranja slovenskega zavarovalništva v Ljubljani. Zgodovina Ljubljane, str. 243-244.

²⁰ Jasna Fischer: Čas vesolniga socialnega punta se bliža, Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do leta 1889, Ljubljana 1984, str. 61-65.

²¹ W.H. Hubbard, v op. 13 nav. d., str. 67-72.

²² Matija Žargi: Zgodovina železarne na Dvoru ob Krki 1795-1891, Doktorska disertacija, Ljubljana 1998. Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani.

(J. Šorn);²³ nekaj podobnega se je zgodilo tudi z "jedrom" slovenske papirniške industrije v okolici Ljubljane, ki je zaradi finančnih težav že pred krizo - leta 1872 - prešla v roke graške družbe Leykam-Joseftal.

Toda v isti sapi so si mnogi obrati, ki so dobro delovali že pred krizo ali pa so v šestdesetih in v začetku sedemdesetih let uspešno povečevali proizvodnjo in začeli z modernizacijo, po kritičnih letih, ki so sledila borznemu polomu, naglo opomogli in v osemdesetih letih nadaljevali delo ter posodabljali in širili proizvodnjo. To se je v glavnem res zgodilo s pomočjo (geografsko) tujega kapitala, saj je kriza domačega, kolikor ga je bilo, dodatno oslabila, a vendar: stroški modernizacije in prestrukturiranja so bili - zlasti v železarstvu in premogovništvu - veliki in bi jih domači - slovenski in nemški - kapitalisti, ki so se konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih šele začeli povezovati tudi, če bi do krize ne prišlo, težko zmogli. Hkrati nagla modernizacija vrste podjetij in tovarn kaže, da jih kriza ni usodnejše prizadela, saj bi v tem primeru ne bila privlačna za (tuje) investitorje. Kranjska industrijska družba je tako - kot vemo - s podporo dunajskih in berlinskih kapitalistov, opustitvijo nekaterih obratov in posodobitvijo drugih v drugi polovici osemdesetih let uspešno premagala težave in sprememnila Jesenice v moderno industrijsko središče.²⁴ Trboveljska premogokopna družba, ki je po dunajskem borznem polomu prešla iz rok domačega (delno ljubljanskega) kapitala v francoske roke, je v osemdesetih letih doživljala nagel vzpon in kar po vrsti kupovala slovenske (in hrvaške) premogovnike. Kriza leta 1873 pa tudi v razvoju tekstilne industrije, kjer so - prav tako kot v papirništvu ali železarstvu - propadle predvsem tradicionalne in manjše delavnice, hkrati pa že v osemdesetih letih začeli z obnovo boljše stojeci stari obrati ali odpirala vrata nova podjetja, ni pomenila posebne cezure. Analogno že zapisanim ocenam o gospodarskem razvoju v avstrijski polovici monarhije lahko torej tudi za slovenski prostor rečemo, da so se procesi koncentracije, proizvodne in tehnološke modernizacije ter rasti po večletni stagnaciji in depresiji, ki ju je povzročila kriza, v osemdesetih letih nadaljevali, pri čemer pa ti procesi na jugu habsburške monarhije in na slovenskem ozemlju niti pred krizo leta 1873, niti po njej niso dosegli tiste dinamike in obsega kot v industrijsko razvitejših delih habsburškega cesarstva.

Takšen sklep nazorno potrjuje dejstvo, da kriza leta 1873 - kot drugod v Avstriji - tudi na slovenskih tleh ni povzročila večjega upada števila zaposlenih v neagrarnih dejavnostih. Nasprotno: kot ugotavlja Jasna Fischer je število aktivnega prebivalstva v obrti in industriji v letih 1869-1880 narastlo za skoraj 16%, kar pomeni, da je rastlo precej hitreje kot število vsega prebivalstva (to se je povečalo le za 6,1%).²⁵ Rast deleža zaposlenih v obrti in industriji je bila seveda različna po pokrajinah (hitrejša na Primorskem, Štajerskem in Koroškem, kakor na Kranjskem in v slovenski Istri), pri čemer kaže statistika - za slovensko ozemlje kot celoto - na posebej velik skok v kategoriji "samostojnih", tj. podjetnikov in lastnikov obratov. V te izračune so resda všteta narodno-mešana mesta kot Trst, Gorica in Celovec, kategorija gospodarsko "samostojnih" pa obsega tudi majhne obrtnike in

²³ Jože Šorn: Karakteristični premiki v industrializaciji slovenskega prostora 1873-1929, Medjunarodni kulturnopovijesni simpozij Mogersdorf 78/10, Osijek 1982, str. 122.

²⁴ I. Mohorič: Dvatisoč let železarstva na Gorenjskem, str. 311 sl.

²⁵ Jasna Fischer: Prebivalstvo v obrti in industriji na Slovenskem od sredine 19. stoletja do prve svetovne vojne. Prispevki za novejšo zgodovino, 1988, št. 1-2, str. 26-28.

rokodelce, ki zaposlujejo le družinske člane ali nimajo dodatnih delavcev. Toda argument J. Fischerjeve, da so bili med zaposlenimi v navedenih treh mestih številni Slovenci in jih zato zaradi lege ob robu narodne, jezikovno-etnične meje in njihove večnarodne narave ne kaže izpuščati iz analize, se zdi več kot prepričljiv,²⁶ nagla rast števila gospodarsko "samostojnih" v statističnih tabelah pa, če upoštevamo, da so bili med njimi predvsem "majhni proizvajalci", izvajalci raznih storitvenih dejavnosti in kramarji, celo razkriva, da kriza podobno kot večjih obratov in podjetij tudi majhnih rokodelstev in obrti ni močnejše in zlasti ne dolgoročneje ohromila.

Borzni polom pa je imel - kot drugod v Avstriji - tudi na jugu monarhije in na slovenskih tleh pomembne in daljnosežne idejne, politične in psihološke posledice. H. Rumpler sploh meni, da je bila "dejanska katastrofa leta 1873 (v Avstriji) ideološka".²⁷ V očeh večine prebivalstva so bili krivci za gospodarske težave, stagnacijo, negotovost in rastočo brezposelnost liberalci, svobodno trgovinska in obrtna politika ter borza, banke, kapitalizem, moderna industrija, individualizem, nenadzorovana sla po napredku in - ne nazadnje - Judje. Kriza je tako okrepila protoliberalno, protikapitalistično in protiindustrijsko, hkrati pa tudi protisemitsko razpoloženje, ki ni bilo usmerjeno le proti liberalnim gospodarskim ukrepom, borznim in bančnim špekulacijam ter nepremišljeni in prenegli industrializaciji, temveč proti liberalizmu in liberalni državi na sploh in ni ponehalo niti potem, ko je bila kriza že premagana.²⁸ V gospodarsko-političnem pogledu sta bila dunajski borzni polom in gospodarski zastoj, ki mu je sledil, poraz zagovornikov gospodarskega liberalizma in povod za avstrijsko vrnitev k protekcionizmu in državnim intervencijam v gospodarstvo, za dotedanje nasprotnike trgovinske in gospodarske svobode pa dobrodošel dokaz, da so bile njihove protoliberalne kritike pravilne in upravičene. Vse povedano zopet velja za Avstrijo kot celoto, obenem pa, čeprav v skromnejšem obsegu kot za Dunaj, češke dežele ali spodnjo Avstrijo, tudi za habsburški jug in slovenski prostor.

Liberalne gospodarske ideje na slovenskem ozemlju že v času pred krizo niso imele širšega kroga zagovornikov in pristašev. V petdesetih in v začetku šestdesetih let so sicer avstrijsko usmerjanje k obrtni svobodi in postopno zunanjetrgovinsko odpiranje celo v Novicah, v kranjski kmetijski družbi ter v trgovski in obrtni zbornici spremljali z naklonjenostjo in optimističnimi pričakovanji, toda s pripravami na meddržavna svobodnotrgovinska sporazuma, ki ju je Dunaj sredi šestdesetih let sklenil s Francijo in Veliko Britanijo, so zastopniki in glasniki gospodarstva v tržaškem zaledju spremenili svoja stališča in začeli avstrijsko gospodarsko politiko in njeno usmeritev h gospodarski svobodi odločno odklanjati.²⁹ Na Kranjskem je v šestdesetih letih - pred ustanovitvijo Laibacher Tagblatta - vladno usmeritev k "laissez faire" in svobodni trgovini do mere podpirala le uradna Laibacher Zeitung, ki je - čeprav je poročala tudi o nasprotnih, protiliberalnih stališčih - prinašala obširne, večinoma po drugih avstrijskih časopisih prevzete prispevke zagovornikov vladnih gospodarsko-političnih odločitev. Ti so ugotavljali, da so carinske zaščite v

²⁶ Prav tam, 28 in naprej, gl. tudi: J. Fischer: *Pebivalstvo slovenske Istre v obrti in industriji med leti 1869-1910*. Prispevki za novejšo zgodovino, 1990, št. 1-2, str. 16-19.

²⁷ H. Rumpler, v op. 1. nav. d., str. 465.

²⁸ Prav tam, str. 466.

²⁹ Glej P. Vodopivec: *O protekcionističnih nazorih ljubljanskega trgovca V. C. Supana*. Gestrinov zbornik, Ljubljana 1999, str. 340.

načelu "krivične", saj omejujejo "svobodo dela" in nasprotujejo enakosti pred zakonom, obenem pa so tudi "negospodarske", "poneumljajoče" in "nehumane", saj bolj obdavčujejo porabnike kot ščitijo obrtnike in industrijce, posebej koristijo luksuzni industriji, ki najmanj prispeva k narodnemu blagostanju, ob vsem tem pa odtegujejo proizvajalce "šoli svetovnega trga" in spodbujajo izkoriščanje delavcev³⁰. Po ustanovitvi leta 1868 je postal glavni glasnik gospodarskega liberalizma na slovenskih tleh Laibacher Tagblatt, ki je bralce pod Dežmanovo taktirko prepričeval,

da brez svobodne menjave in svobodnega tekmovanja ni napredka in trdil, da so kranjske in slovenske zahteve po zaščiti "domačega dela" le podaljšek "reakcionarne in klerikalne" slovenske politike z "Bleiweisom, Costo und Genossen" na čelu.³¹

To seveda ni bilo res, saj so se vladni usmeritvi k svobodni trgovini upirali tako Nemci kot Slovenci, strah pred prenačilim in preširokogrudnim odpiranjem domačega tržišča pa je bil podobno kot za kranjsko značilen za celovško in graško trgovsko in obrtno zbornico. Dunajski oz. vladni zagovorniki svobodne trgovine so imeli v slovenskem prostoru in tržiškem zaledju odkrite in glasne pristaše le med vladi zvestimi, zvečine nemškimi uradniki in delno še med uspešnejšimi podjetniki,³² medtem ko je prevladujoči del z gospodarstvom se ukvarjajočega prebivalstva - ne glede na politično ali narodno usmeritev - podpiral zahteve po "zaščiti domačega dela". Zadrega nemških liberalcev, ki so v načelu simpatizirali s svobodnotrgovinskimi gesli in odklanjali vladne intervencije v gospodarstvo, vendar ko je šlo za konkretne interese, pozivali k zaščitnim ukrepom ter varovanju obrti in kmetijstva pred tujo konkurenco, nazorno razkriva pisanje Marburger Zeitung, ki je ostajala v odnosu do vladnih gospodarskopoličnih ukrepov in gospodarskega liberalizma mnogo bolj ambivalentna in zadržana kot glasilo ljubljanskih oz. kranjskih Nemcev.³³ Med Slovenci se je v šestdesetih letih z liberalnimi gospodarskimi nazori razmeroma osamljeno spogledoval Ivan Geršak, ki se je skliceval na "neumrlega Adama Smita", trdil, da so ga Smithove misli "do celega prešinile", ter se zavzemal za svobodnejši pretok kapitala, zmerno reguliranje obresti in liberalizacijo naseljevanja in trgovanja z zemljišči.³⁴ Leta 1872 se je v svoji knjigi z naslovom "Kupčija in obrtnija, denar in blago" za "obrnjijsko" in "industrijsko" svobodo - v nasprotju s protikapitalističnimi in protiliberalnimi pogledi, ki jih je zastopal še nekaj let prej - opredelil tudi Ferdo Kočevar.³⁵

³⁰ Laibacher Zeitung, 12. 6. 1868, št. 133, str. 986.

³¹ Laibacher Tagblatt, 23. 11. 1874, št. 268; gl. tudi: P. Vodopivec, O socialnih in gospodarskih nazorih nemškega meščanstva na Kranjskem od konca 60. do začetka 80. let 19. stoletja. Prispevki za novejšo zgodovino 1987, št. 1-2, Ljubljana 1987, str. 19.

³² Gl. npr. J. Rosthorn: Treatise on the Iron Trade of Carinthia, its Past, Present and Future, Intended for use of the International Enquete Commission and Most Respectfully Dedicated to A. Sommerset-Baumont, Vienna 1865; Die Zukunft der österreichischen Eisen-Industrie von Joseph Rosthorn, Herausgegeben vom Verein für volkswirtschaftlichen Fortschritt, Wien 1867.

³³ Janez Cvirn: Trdnjovski trikotnik. Maribor 1997, str. 78-82.

³⁴ Čitalnica, Podučilni list za slovenski narod, Izdal Ivan Geršak, v Gradcu (založil Leuscher-Lubenski), 1865.

³⁵ Kupčija in obrtnija, Denar in blago, Slovenskemu narodu v poduk spisal Ferdo Kočevar, Slovenskih večernic XXVII. zvezek, Izdala družba sv. Mohora v Celovcu, Celovec 1872. Glej tudi: P. Vodopivec: O socialnih in gospodarskih nazorih Ferda Kočevarja, Čarnijev zbornik, Zbral in uredil Alojz

Toda velika večina slovenskih narodnih veljakov in voditeljev je neprikrito podpirala protiliberalno usmeritev kranjske obrtne in trgovske zbornice z ljubljanskim trgovcem V. C. Supanom na čelu, ki je od leta 1866, ko je zbornica dobila slovensko večino, odločno odklanjala svobodnotrgovinsko usmeritev avstrijskega državnega vrha in se s sklicevanjem na F. Lista in ameriškega protekcionista H. Careya zavzemala za vrnitev k preišljeni in sistematični zaščiti domače (avstrijske) obrti in industrije.³⁶ V tem pogledu med obema slovenskima političnima taboroma ni bilo razlik. Supan, ki se je v tržaškem zaledju, delno pa tudi širše v Avstriji uveljavil kot eden najglasnejših kritikov vladnih gospodarskopoličnih odločitev, je svoje slovensko pisane narodnogospodarske članke v glavnem objavljajl v Slovenskem narodu in se nazorsko in politično proglašal za "svobodomisleca", celo "liberalca". Ugotavljal je, da je osnova "materijalnega razvoja" lahko "samo pristna, resnična politična svoboda", pri tem pa opozarjal, da politične in gospodarske oz. trgovinske svobode ne gre zamenjevati. Po njegovem mnenju med nazorskim in političnim svobodomiselnstvom in odklanjanjem gospodarskega liberalizma ni bilo protislovja, saj naj bi bila zahteva po politični enakosti in svobodi eno, drugo pa realno dejstvo, da ljudje oz. narodi in države živijo in gospodarijo v različnih pogojih in razmerah, in jih zato, kar zadeva prodajo in trgovanje, ne kaže nasilno izenačevati.³⁷ Nazorska in politična svoboda sta bili torej v Supanovem obzorju in v očeh njegovih somišljenikov predpogoj gospodarskega napredka, gospodarska svoboda pa - potem ko se je konkretno gospodarstvo že dvignilo na ustrezno konkurenčno raven - njegov (možni) rezultat.

V tej luči ni presenetljivo, da so se slovenski časniki in voditelji - ne glede na siceršnje nazorske in politične razlike - leta 1873 odzvali na borzni polom in krizo, ki mu je sledila, s podobnimi obtožbami in stališči in krivdo za "finančne homatije" enotno pripisali liberalizmu, borznim in bančnim špekulacijam ter "nemškimi centralistom". "Omenili smo v zadnjem listu, da med denarne barantače na Dunajski borski je vdarila strahovita finančna strela, ktera je na kant djala sto in sto tacih ljudi, ki so si svoje žepe polnili od denarne igre na borski, ti pa so za sabo potegnili toliko družih po več krajih, da se dandanes še ne ve, koliko nesreče bode iz vsega tega," so 21. maja 1873 pisale Novice. "In tolika nesreča je maslo one hvalisane liberalne dobe, v kateri gospodujejo nemški centralisti..."³⁸ Za Zgodnjo Danico so bile borze "nekake gosposke srečkarije", dunajski borzni polom pa pravična šiba in kazen za liberalce, ki so dopuščali in celo podpirali borzne in bančne špekulacije. "Pokazalo se je zdaj, da večina takih bankovinskih barantačev so ali revni švigovci, ki hočejo pri tem obogateti, ali pa oderuhi, ki hočejo svet še bolj za denar zažuliti...zavarovala se je banka pri banki, berač pri beraču, in zdaj, ko se je sleparija razodela..., ni nobena imela kaj, da bi mogla sebi ali drugim poma-

Cindrič, Ljubljana 1998, str. 256-263. Kot v svojem magistrskem delu opozarja A. Pančur se je za odpravo zakonov o oderuštvi in sprostitev finačno-kreditnega trga v liberalnem smislu zavzemal tudi Etbin Costa. Gl. Andrej Pančur, Gospodarski in socialni nazori v 80. in 90. letih 19. stoletja na Slovenskem, Magistrska naloga. Ljubljana 1999. Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, str. 116 sl.

³⁶ P. Vodopivec: O protekcionističnih nazorih ljubljanskega trgovca V. C. Supana..., Gestrinov zbornik, str. 341-348.

³⁷ Prav tam, str. 344.

³⁸ Novice, list 21, 21. maja 1873, str. 163.

gati...".³⁹ Da je "strašne katastrofe krivo sleparstvo ali švindel, kateri se je pred očmi ustavoverne vlade na Dunaji z ustavljanjem bank in z igranjem na borzi na Dunaju zadnja leta godil," pa se je strinjal tudi Slovenski narod in ugotavljal: "Dozdaj je vladala v Avstriji dunajska borza. Dunajski judje, krščeni in nekrščeni, so plesali okolo zlatega teleta in vodili politiko države..." Kot v Novicah in v Zgodnji Danici so tudi v Slovenskem narodu menili, da je konservativni Hohenwart "padel" prav zaradi "intrig teh krogov", saj "je njegov tovariš Schäffle resno voljo imel sleparstvu na borzi konec storiti", ter obenem upali, da bo po borznem in gospodarskem "krahu" politični vpliv liberalnih "intrigantov" dokončno prenehal.⁴⁰

Slovenski narod, ki je sicer vse do konca leta 1874 odklanjal Hohenwarta in njegovo državno pravno stranko, je torej, kar zadeva borzni polom, denarno in

gospodarsko krizo ter vzroke zanjo, skupaj z Novicami in Danico podprl Hohenwartove ocene in kritike liberalne vladne gospodarske politike. V časopisu objavljeni komentarji so hkrati že v tednih po usodnem 9. maju - "črnem petku", ko se je borza na Dunaju sesula, opozarjali, da kriza ni le borzna, bančna in denarna, temveč tudi "kupčijska in obrtnijska". To stališče so zastopali tudi kasneje, ko je začel o posledicah dunajskega finančnega zloma in vladnih ukrepih za njihovo ublažitev, razpravljati državni zbor. Vladno odločitev, da se krizi postavi po robu z najemom tujih posojil, z okrepitevijo bank in njihovih kreditnih zmožnosti, s pomočjo borzi, da se izvije iz "klešč" in z izboljšanjem "valute", so ocenjevali za nezadostno in vnaprej neučinkovito, ter pritrjevali stališču Hohenwartovega kluba, da je "kriza obča", kar naj bi pomenilo, da je treba najprej statistično ugotoviti njen obseg in šele nato odločiti oblike in prejemnike državne pomoči.⁴¹ Kljub temu so finančnega ministra Depretisa, ko so ga napadali "borzijanci", podprli, češ: če že ni "željeni finančni mož", mu morajo "tudi njegovi protivniki priznati, da ima pošteno voljo in čiste roke".⁴² V ostalem sta po prepričanju narodovih urednikov in dopisnikov borzni zlom in kriza jasno razkrila pravilnost in upravičenost opozoril in zahtev kranjske trgovske in obrtne zbornice pod Supanovim vodstvom, ki je nasprotovala vladni politiki "laissez faire" in avstrijskim svobodnotrgovinskim sporazumom. "Bilo je razloženo in svetovano, naj ne hodimo nepraktičnim proustrokovinskim propovednikom na limance..., če ne, potem ne bodo ob svojem času vsi proustrokovinarji v stanu tisoče naših stradajočih delavcev nasititi," je decembra leta 1874, po razpustitvi kranjske zbornice, ugotavljal Slovenski narod. "In kaj ali ni zdaj na tisoče delavcev brez dela..? Večja obramba domačega dela, je klical govornik ta čas, pa ga vlada ni poslušala. Zdaj naenkrat so proustrokovinarji zagovorniki colne obrambe..."⁴³

Po izbruhu krize maja leta 1873 je vladne liberalne gospodarskopolitične usmeritve na slovenskih tleh zagovarjal samo še Dežmanov Laibacher Tagblatt. Kranjska trgovska in obrtna zbornica, ki je spomladi leta 1875 dobila nemško večino, se v razpravi o vzrokih za krizo in gospodarski politiki ni vidneje

³⁹ Zgodnja Danica, list 21, 23. malega travna 1873, str. 165, list 22, 3. velikega travna 1873, str. 172.

⁴⁰ Slovenski narod, 14. 5. 1873, št. 110.

⁴¹ Slovenski narod, 21. 11. 1873, št. 268.

⁴² Slovenski narod, 1. 2. 1874, št. 26.

⁴³ Slovenski narod, 13. 12. 1874, št. 285

izpostavljala, po časopisnih poročilih sodeč pa se pogledi njenih odbornikov v novi sestavi niso bistveno razlikovali od stališč, ki jih zbornični odbor zastopal pod Supanovim predsedstvom. V kranjskem ustavovernem združenju in njegovem glasilu so poskušali borzni zlom sprva pojasniti predvsem s pomankljivo zakonodajo, z neučinkovitim vladnim in državnim nadzorom nad finančnimi posli, z goljufijami in špekulacijami pri poslovanju z delnicami ter s pretiranim vmešavanjem politike v borzne kupčije in borze v politiko, za vodila gospodarskega življenja v prihodnje pa so še naprej proglašali "gospodarsko svobodo kot splošno pravico", ki naj bi jo nadzorovali in omejevali le "gospodarska (samo)odgovornost kot splošna dolžnost" in "javnost" gospodarjenja in poslovanja kot poroštvo proti zlorabam.⁴⁴ Tagblatt je pri tem odločno zavračal trditve, da so za polom krivi borza, banke, kapitalistični finančni sistem in liberalna gospodarska politika⁴⁵ in še konec leta 1874 - v

polemičnem zapisu proti tedaj še večinsko slovenskemu odboru kranjske trgovske in obrtne zbornice - ugotavljal, da "gospodarskim potrebam na civilizacijski ravni stoječega ljudstva", odgovarja le "popolna trgovinska svoboda".⁴⁶ Vladne protikrizne ukrepe je obširno predstavljal in branil tudi kasneje, toda v isti sapi že leta 1876 iz "Beamtenzeitung" ponatisnil obsežen članek, ki je ugotavljal, da je avstrijska industrija "bolna", pozival k patriotičnemu nakupovanju domačih industrijskih izdelkov in se zavzemal za "zaščito domačega dela", dokler monarhija "ne ozdravi" in ne dohiti razvitejših "ljudstev in držav".⁴⁷ Pisanje glasila kranjskih Nemcev o gospodarski politiki, gospodarskem liberalizmu in zlasti trgovinski svobodi je postajalo tako od srede sedemdesetih let vse bolj protislovno in nedosledno. Medtem ko so posamezni, v časopisu objavljeni članki opozarjali, da usmeritev k svobodni trgovini celo v Veliki Britaniji ni izpolnila "sangviničnih pričakovanj" in podpirali stališče, da mora država v razmerah gospodarske depresije obrti in industriji pomagati z različnimi zaščitnimi in intervencijskimi posegi, da se zopet postavi na noge, so drugi še naprej zavračali nasprotnike gospodarskega liberalizma in načelno, čeprav zmerneje kot prej, zagovarjali gospodarsko svobodo.

V slovenskem taboru gospodarski liberalizem po letu 1873 ni imel več glasnejših zagovornikov. Splošen vtis je, da se pogledi slovenskih konservativcev in liberalcev na gospodarsko politiko v tudi v naslednjih desetletjih niso bistveno razlikovali, pri čemer se je protiliberalno razpoloženje z gospodarskimi težavami, s padcem liberalne vlade v Avstriji in z vlado konservativcev od začetka osemdesetih let dalje še okrepilo. Gospodarska kriza leta 1873 in depresija, ki ji je sledila, sta pri tem ostali v spominu kot rušilen in uničujoč potres, ki je usodno zaznamoval slovenske gospodarske razmere in razvoj v zadnjih desetletjih 19. stoletja.

Toda šestdeseta in sedemdeseta leta 19. stoletja pomenijo hkrati pomembno prelomnico v slovenskih gledanjih na gospodarstvo, gospodarsko politiko in slovenske gospodarske možnosti. Če je vse do šestdesetih let v razmišljanjih o gos-

⁴⁴ Laibacher Tagblatt, 26. 5. 1873, št. 119, 27. 5. 1873, št. 120, poročilo o sestanku ustavovernega združenja v Ljubljani.

⁴⁵ Laibacher Tagblatt, 3. 6. 1873, št. 125, Feuilleton - Der grosse Krach.

⁴⁶ Laibacher Tagblatt, 17. 12. 1874, št. 288.

⁴⁷ Laibacher Tagblatt, 22. 5. 1876, št. 117, 23. 5. 1876, št. 118, 24. 5. 1876, št. 119 - Oesterreichische Selbsthilfe.

podarstvu v ospredju predvsem prepričanje, da sta eden glavnih predpogojev hitreje gospodarske in družbene modernizacije dvig izobrazbene ravni prebivalstva in "šola", se od srede šestdesetih let vse bolj uveljavlja tudi spoznanje, da potrebnih in zaželenih gospodarskih sprememb ne bo mogoče doseči brez ustreznega kapitala, izgradnje sodobne prometne infrastrukture in uvajanja novih oblik dela in proizvodnje. V tem smislu se vsaj pri delu slovenskih elit, ki se ukvarjajo z gospodarskimi vprašanji prav v letih pred krizo leta 1873 spreminja odnos do kapitalizma in industrializacije. Medtem ko ima Bleiweis s svojim stališčem, da mora osnova slovenskega gospodarstva še nekaj časa ostati fiziokratsko posodobljeno kmetijstvo, saj sta slovensko meščanstvo in kapital prešibka, tuj kapital pa pomeni ponemčenje, ne le v šetdesetih letih, temveč tudi kasneje, celo v osemdesetih in devetdesetih, tako v staro kot mladoslovenskem taboru še mnoge pristaše,⁴⁸ se od druge polovice šestdesetih in zlasti od začetka sedemdesetih let vse bolj oglašajo tudi možje, ki ugotavljajo, da morata kapitalizem in "velika obrtnija" neizbežno postati slovenska prihodnost, če ne želijo Slovenci - še bolj kot so že - zaostati za hitreje se

razvijajočimi avstrijskimi in zahodnoevropskimi narodi. Kako nagel je bil lahko takšen miselni razvoj pri posamezniku, nazorno kaže primer Ferda Kočeverja. Kočever je v svojih člankih o Socialnem vprašanju leta 1869 v Slovenskem narodu še svaril pred zahodnim liberalnim kapitalizmom in predstavljal kot idealni socialni model slovansko kolektivno kmečko skupnost, v svoji knjigi Kupčija in obrtnija, denar in blago le tri leta kasneje (1872) pa je že menil, da tudi Slovenci nimajo izbire in se morajo neizogibno usmeriti k izgradnji moderne industrije. To naj bi celo ne bilo posebej težko, saj imajo deželo, ki je več kot "prikladna za obrtnijo".⁴⁹

Gospodarska kriza leta 1873 je razmišljanja v tej smeri kljub temu, da je potencialnim slovenskim kapitalistom in investitorjem začasno vzela pogum, še spodbudila, hkrati pa je utrdila spoznanje o ključnem pomenu kapitala, posojilnic, kreditnih ustanov in razvitega bančnega sistema v modernem gospodarskem razvoju in v slovenskih gledanjih na gospodarstvo pospešila premik od razsvetljensko-fiziokratskih k modernejšim, bolj ekonomskim in s kapitalizmom pomirjenim oblikam mišljenja.

Peter Vodopivec

THE GREAT ECONOMIC CRISIS OF 1873 AND THE SLOVENES

S u m m a r y

In his latest book, *Eine Chance für Mitteleuropa (A Chance for Middle Europe, Vienna, 1997)*, H. Rumpler concludes that the 1873 economic crisis in the Hapsburg Empire, although interrupting an on-going boom in the national economy and slowing down its development for over two decades, had no deep or significant effect on its developmental trends. According to H. Matis, the crisis, rather than ending in an economic collapse, contributed towards the concentration and solidifying of a new industrial system. The author of this paper points out that while a detailed analysis of the impact of this crisis on the economy in Slovenia has not yet been made, one can, on the basis of existing literature, nevertheless accept Rumpler's findings on the assessment of the effects of the collapse of the Vienna

⁴⁸ P. Vodopivec: *Gospodarski in socialni nazori Bleiweisovega kroga*, Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike (Bleiweisov zbornik) 7, Ljubljana 1983, str. 37.

⁴⁹ Glej P. Vodopivec: *O socialnih in gospodarskih nazorih Ferda Kočeverja*. Čarnijev zbornik, str. 256-263.

Stock Exchange on the Slovene populated provinces. The growing indebtedness of the Slovenian farmer and the rural economy was only partly and indirectly linked to the collapse of the Vienna Stock Exchange and the ensuing economic depression. As a matter of fact, out of all the railway construction projects in Slovenia, the crisis only thwarted the construction of the Dolenjska line, given that the other projects had not been included in the government programme anyway, even before the economic crisis occurred. All this, of course, does not mean that the crisis had no detrimental impact on the economy on the Slovenian territory. The author joins other researchers in their conclusion that the collapse of the Vienna Stock Exchange dampened the newly emerging "spirit of enterprise" among the Slovenian middle class, adversely affecting the accumulation of Slovenian capital as well. He does, however, concur with the claims of J. Šorn, that 1873 crisis spelled no tragedy for the national industry. Indeed, many industrial plants, which had successfully operated before the depression, recovered quickly after the collapse of the Vienna Stock Exchange. There was no considerable drop in manufacture production either. To the contrary, as shown by J. Fisher, the number of population active in industry and manufacture increased by nearly 16 percent from 1869 to 1880, thus exceeding by almost three times a 6 percent increase in the total population. None of the above is indicative of any extended post-crisis stagnation or problems. The author, therefore, agrees with the conclusion by H. Rumpler and H. Matis, that the most significant consequences of the 1873 crisis were ideological, rather than economic. As elsewhere in Austria, the majority of the Slovene populace put the blame for the crisis on the Liberals, financial markets, banks, capitalism, industry and the Jews. The liberal economic ideas found little foothold among the Slovenian public even before the 1873 crisis, and the resistance to "laissez-faire" only increased thereafter. The 1860s and 1870s saw a

decisive shift in public opinion regarding the Slovenian economy, its policies and perspectives. The economic crisis, in fact, accelerated the shift from the hitherto prevailing mentality of the Enlightenment and physiocracy to a more Capitalist orientated way of thinking, strengthening the awareness of the crucial significance of capital, lending institutions and a developed banking system for a modern economy.